

IWO JAWORSKI

Zagadnienie feodalizmu litewskiego i zachodniego

Prof. Ł o m i a ń s k i w swoim referacie p. t. „Zagadnienie feodalizmu w W. Księstwie Litewskim“ przedstawił w ogólnym zarysie, jak problem ten wygląda przy obecnym stanie wiedzy historycznej. Mojem zadaniem jest zestawienie tych danych z ogólnymi wytycznymi feodalizmu zachodnio-europejskiego i wyciągnięcie wniosków, oczywiście o charakterze czysto prowizorycznym i dyskusyjnym, czy i w jakiej mierze można mówić o analogjach między feodalizmem W. Księstwa Litewskiego, a feodalizmem zachodnio-europejskim. Dla większej przejrzystości trzymać się będę układu przyjętego przez prof. Ł o m i a ń s k i e g o. Z ogólnie znanych prac, ustalających obraz instytucji feodalnych w państwach zachodnio-europejskich, szczególną uwagę pragnąłbym zwrócić na H. M i t t e i s a: *Lehnrecht und Staatsgewalt, Untersuchungen zur Mittelalterlichen Verfassungsgeschichte* (Weimar 1933), która mimo pewnych zastrzeżeń, jakie budzi, w szczególności pewnej frazeologii nacjonalistycznej, celuje rzadko w literaturze spotykanem, równomiernem rozpatrzeniem porównawczem problemu feodalizmu w wszystkich ważniejszych krajach zachodnio-europejskich.

Feodalizm zachodnio-europejski powstał, jako spontaniczna reakcja społeczeństwa przeciwko anarchji, w jakiej zaczynało się pogrążyć państwo patrymonjalne. Ta reakcja, którą określono jako procesy feodalizacyjne, objawiła się w sposób dwójaki: u góry, u szczytów hierarchji administracyjnej państwa, i od dołu, przez coraz to dalej idące rozproszkowanie się władzy państwowej między jednostki prywatne. U góry, przede wszystkim przekształcenie się urzędów frankońskich w dziedziczne i coraz to bardziej niezależnie sprawowane od władzy królew-

skiej, doprowadza do wytworzenia się wielkich lenn korony, u dołu, w pierwszym rzędzie powstanie sądownictwa patrymonjalnego (przyczem immunitety odgrywają poważną rolę) przesuwa coraz to szerszy zakres władzy państwowej w ręce poszczególnych jednostek. Całość zostaje powiązana hierarchją lenną, opartą na wzajemnych obowiązkach senjora i wasala, wpływających z kontraktu lennego.

Co z tych procesów feodalizacyjnych widzimy na Litwie? Jeśli chodzi o rozczłonkowanie się władzy państwowej od góry, to wchodzić tu może w rachubę jedynie problem księstw dzielnicowych. Powstanie ich drogą przekształcenia się urzędów na dziedziczne, analogicznie jak na Zachodzie, odpada *a limine*, skoro chodzi tu przede wszystkim o książąt z dynastji panującej. W tym stanie rzeczy powstaje pytanie, czy przy księstwach dzielnicowych Giedyminowiczów chodzi o patrymonjalny podział spadku, czy też o pozostające poza prawem spadkowym dynastji panującej nadania wielkiego księcia na rzecz członków swojej rodziny. W pierwszym wypadku księstwa dzielnicowe byłyby normalnym objawem ustroju patrymonjalnego, w drugim wypadku mogłyby być podciągnięte pod pojęcia feudalne. Wyczerpującą odpowiedź na to pytanie możnaby dać dopiero po gruntownem zbadaniu genezy poszczególnych księstw dzielnicowych. Już jednak dotychczasowy stan badań uprawnia do wniosku, że w większości wypadków nie chodziło przy powstaniu księstw dzielnicowych o załatwienie spraw, wynikłych z prawa spadkowego członków dynastji. Wydaje się być to rzeczą jasną, jeśli chodzi o księstwa dzielnicowe powstałe na zdobytych ziemiach ruskich. Również zachowana przez wielkiego księcia władza zwierzchnia nad książętami dzielnicowymi szła dalej, niż to zwykle widzimy przy patrymonjalnym podziale państwa. W takim razie księstwom dzielnicowym w W. Księstwie Litewskim nie można odmówić pewnych cech feudalnych i pewnych analogij z praktykami, spotykanymi w okresie najwyższego rozkwitu, oraz schyłku feodalizmu w krajach zachodnio-europejskich. Rzecz ciekawa, analogji tej z trudnością moglibyśmy się dopatrzeć w bliższych Litwie Niemczech, gdzie zasada patrymonjalnego podziału księstw terytorjalnych w szeregu wypadkach zachowała się do znacznie późniejszych okresów. Natomiast księstwa dzielnicowe W. Księstwa Litewskiego wykazują pewną analogję z praktyką t. zw. apanaży we Fran-

cji. Praktyka ta, jak wiadomo, polegała na nadawaniu przez króla członkom rodziny królewskiej, w szczególności młodszym synom króla, mniejszych lub większych części terytorjum królewskiego jako lenna, z reguły dziedzicznego w linii męskiej apanażysty. Z tych apanażystów powstała druga kategoria wielkich wasali korony, obok i po pierwszej kategorii powstałej z dawnych urzędników frankońskich. Gdy w pierwszym pokoleniu zwykle apanażysta zachowywał poczucie łączności z królem i nierzadko zachowywał się tak, jak gdyby uważał się za namiestnika królewskiego w swoim lennie, w następnych pokoleniach to poczucie łączności malało, apanażysty zaczęli prowadzić samodzielną politykę, coraz bardziej uniezależniając się od króla. Że analogie między księstwami dzielnicowymi W. Księstwa Litewskiego, a apanażami Francji możnaby przeprowadzić zdaje się nie ulegać wątpliwości, jakkółwiek mniej wyraźnie w ramach przepisów prawa lennego można pomieścić powstanie księstw dzielnicowych na Litwie, niż nadawanie apanaży we Francji. Do pewnego stopnia wykazuje też dalsze podobieństwo późniejszy rozwój. We Francji dochodzi między królem, a apanażystami do długotrwałych i ciężkich konfliktów, czego klasycznym przykładem są walki z Burgundją. Ostatecznym rezultatem tych konfliktów jest stopniowa likwidacja apanaży i włączenie ich do terytorjum królewskiego. W najogólniejszym schemacie podobne były losy księstw dzielnicowych w W. Księstwie Litewskim. I tutaj widzimy konflikty i następującą potem likwidację. Tylko że i konflikty te były bez porównania mniej głębokie i mniej długotrwałe niż we Francji, i likwidacja bez porównania szybsza.

Jeśli istnienie księstw dzielnicowych w W. Księstwie Litewskim pozwala przeprowadzić analogję z jednym z objawów feudalizmu na Zachodzie Europy, w szczególności we Francji, to nie uprawnia nas to jednak do wniosku, aby na Litwie istniało coś, coby można porównać z t. zw. wielkim feudalizmem w krajach zachodnio-europejskich. Księstwa dzielnicowe na Litwie były objawem zbyt fragmentarycznym i krótkotrwałym, aby mogły być porównane z wielkimi lennami królestwa Francji, tem mniej z wyrosłem z rozbicia feodalnego zwierzchnictwem terytorjalnym książąt w Niemczech. Tego, cośmy nazwali procesem feodalizacyjnym od góry, tego co na Zachodzie doprowadziło do długotrwałego rozbicia terytorjalnego

i rozczłonkowania władzy państwowej, tego właściwie na Litwie nie było.

Zkolei należy nam się przypatrzeć, w jakiej mierze występuje na Litwie rozproszkowanie władzy państwowej od dołu, w jakiej mierze poszczególne cząsteczki tej władzy znalazły się w rękach każdego z członków stanu rycerskiego? Z tego punktu widzenia występuje w W. Księstwie Litewskim właściwie tylko jeden czynnik atomizujący władzę państwową, mianowicie immunitety. Geneza immunitetów na Litwie dużo przedstawia niejasności. Widoczny jest jednak i oczywisty ostateczny rezultat: wyjęcie z pod władzy państwowej ludności włościańskiej, a podporządkowanie jej władzy panów. Ostateczny więc rezultat byłby identycznym ze stanem rzeczy, jaki pod tym względem naogół wytworzył się w krajach zachodnio-europejskich. Czy jednak to przejście władzy nad ludnością włościańską przez warstwę rycerską na Litwie można uznać za jeden z objawów procesów feudalizacyjnych? Czy nie chodzi tu raczej o przywileje na rzecz stanu rycerskiego, jako jeden z objawów organizującego się ustroju stanowego, o bezpośrednie przejście z ustroju patrymonjalnego w ustrój stanowy? Czy w warunkach panujących w W. Księstwie Litewskim można mówić o przywilejach stanu rycerskiego, jako o pozostałościach i rezultacie ustroju feudalnego, tak jak na Zachodzie? Oto pytania, które nasuwają się przy badaniu tej strony zagadnienia feudalizmu na Litwie. Fakt, że rozbudowa władzy zwierzchniej panów nad włościanami nastąpiła na Litwie w dużej mierze przez przywileje ziemskie i statuty, a w mniejszej mierze przez przywileje indywidualne i przez spontaniczne zagarnianie władzy w anarchicznych stosunkach dezorganizującego się państwa patrymonjalnego, jak to głównie miało miejsce w procesach feudalizacyjnych krajów zachodnio-europejskich, fakt ten wskazywałby na konieczność ostrożnego postępowania przy zaliczaniu władzy zwierzchniej stanu rycerskiego na Litwie do objawów feudalizmu.

Jeszcze większe zastrzeżenia musiałyby powstać, gdybyśmy zaczęli doszukiwać się pierwiastków lennych na Litwie w dziedzinie prawa prywatnego, mianowicie praw rzeczowych i prawa spadkowego. Swoiste dla epoki feudalnej pomieszanie pojęć prawno - publicznych z pojęciami prawno - prywatnymi dało na Zachodzie w rezultacie przepojenie prawa prywatnego pierwiast-

kami lennemi, które nieraz, w szczególności w dziedzinie przepisów prawnych, dotyczących posiadania, pozbywania i dziedziczenia ziemi, miało przetrwać na długo po upadku feodalizmu, jako ustroju politycznego. Na Litwie ewolucja była odrębna, jakkolwiek punkt wyjścia mógłby się wydawać podobny. Istotnie początkowo widzimy na Litwie beneficja, w dużej mierze analogiczne — o ile jesteśmy w stanie to osądzić — jak na Zachodzie w epoce frankońskiej. Ale na Zachodzie *beneficium* stało się załącznikiem zasadniczej dla feodalizmu instytucji prawnej, mianowicie lenna, które będąc podstawą ustroju lennego, jako ustroju politycznego, było równocześnie punktem wyjścia dla ewolucji w kierunku feodalizacyjnym prawa rzeczowego i spadkowego. Odmienne losy były *beneficium* na Litwie. Beneficja stopniowo przechodzą w pełną własność, ewolucji w kierunku feodalizacyjnym brak. Nadawanie dóbr „leńskich“, stosunkowo rzadko się przytrafiające, prawniczo ściśle niesprecyzowane, jest tylko tym wyjątkiem, który potwierdza regułę. Regułą zaś staje się stopniowo posiadanie ziemi przez warstwę rycerską na zasadzie pełnej własności.

Analogiczną ewolucję widzimy na Litwie jeśli chodzi o wasalstwo. I tutaj początkowy rozwój wykazuje analogję z początkami późniejszego feodalizmu w państwach germańskich, natomiast dalszy rozwój i ostateczny rezultat jest nieomal diametralnie przeciwny, niż ten, który widzimy w państwach zachodnio-europejskich. Jest rzeczą po dziś dzień namiętnie dyskutowaną i sporną w nauce, w jakiej mierze starogermańska drużyna, w szczególności słynna „*trustis*“ merowińska była początkiem późniejszego wasalstwa. W każdym razie „*antrustiones*“ byli jednym z elementów, który należy brać w rachubę przy powstawaniu wasalstwa. — Otóż w pierwotnej Litwie widzimy instytucję drużyny. Ale dalszego rozwoju, analogicznego z rozwojem zachodnio-europejskim brak. Tak jak z *beneficium* nie miało powstać lenno, tak z drużyny nie miało się wykształcić czasem wasalstwo.

Jeśli co do istnienia wasalstwa w W. Księstwie Litewskim można mieć wątpliwości, to jedynie dzięki zjawisku szlachty drugiego rzędu, pełniącej służbę wojskową w pocztach swych panów. Prof. Ł o w m i a ń s k i wykazuje jednak, że zjawisko to było objawem obowiązku służby wojskowej wobec wielkiego księcia, a nie wypływało z stosunku lennego. W tym stanie rze-

czy, jeśli byśmy się ograniczyli w przeprowadzaniu analogii z krajami zachodnio-europejskimi do Francji i Niemiec, to musielibyśmy wszelką analogję między wasalstwem zachodnio-europejskim, a zjawiskiem szlachty drugiego rzędu w W. Księstwie Litewskim nieomal *a limine* odrzucić. Istniał jednak ustrój lenny w Europie zachodniej, mający specjalną, odmienną strukturę wasalstwa i opartej na niej służby wojskowej. Był to ustrój normandzki, który w XI wieku Wilhelm Zdobywca przeniósł do Anglii. W Anglii i Normandji stosunek króla względnie księcia do drugorzędnych wasali nie uległ zupełnemu zerwaniu, jak to nieomal miało miejsce we Francji, a także, choć początkowo w mniejszym stopniu w Niemczech. Stosunek lenny drugorzędnych wasali do wasali pierwszego stopnia w Anglii i Normandji nietyle miał służyć prowadzeniu wojen prywatnych wasali pierwszego stopnia, co powinności wojskowej ogółu członków hierarchji lennej wobec króla, względnie księcia. Innemi słowy wasalstwo w Anglii i Normandji było raczej formą obowiązku służby wojskowej wobec panującego, niż wzmocnieniem wojskowym poszczególnych wasali pierwszego stopnia. Na analogję między feodalizmem litewskim, a anglo-normandzkim zwrócono już swego czasu uwagę. Istotnie jeśli chodzi o zjawisko pełnienia służby wojskowej przez szlachtę drugiego rzędu, to można się nad taką analogją zastanowić. Z punktu widzenia prawniczego analogja taka oczywiście nie wytrzymuje krytyki. W Anglii i Normandji, jakiegokolwiek były skutki praktyczne i polityczne wasalstwa, to jednak instytucja ta w zupełności mieściła się w ramach pojęć prawnych feodalizmu. W krajach tych wszelkie obowiązki wasala i senjora wypływały z kontraktu lennego i opierały się na fakcie nadania i posiadania lenna. Brak tych momentów przy zjawisku szlachty drugiego rzędu w W. Księstwie Litewskim sprawia, że z punktu widzenia prawniczego zjawisko to także i z wasalstwem anglo-normandzkim nie może być porównane. Ale, jeśli na zjawisko to popatrzymy się z punktu widzenia czysto wojskowego i politycznego, to pewne analogje nam się nasuną. Jak przy wasalstwie anglo-normandzkim, tak i przy szlachcie drugiego rzędu w W. Księstwie Litewskim, chodziło przede wszystkim o formę obowiązku służby wojskowej wobec panującego, przy którym możny pan spełniał rolę dowódcy wojskowego podległych mu rycerzy. Tylko że te dwa zjawiska, jedno anglo-normandzkie, drugie li-

tewskie, powstały w tak odmiennych warunkach i epokach, że zestawienie ich i przeprowadzanie między nimi analogji miałoby problematyczną wartość naukową.

Reasumując, musimy dojść do wniosku, że feodalizm w zachodnio-europejskiem tego słowa znaczeniu nie wykształcił się w W. Księstwie Litewskiem. Jeśli tu lub tam można wskazać na pewne analogje między instytucjami W. Księstwa Litewskiego, a feodalizmem krajów Europy zachodniej, to są to rzeczy zbyt fragmentaryczne, aby uprawniały do jakichś dalej idących wniosków. Jeśli w ustroju Litwy pierwotnej spotykamy instytucje, analogiczne do tych, które np. w państwie frankońskiem miały się stać zaczątkiem instytucyj feodalnych, to widzimy, że na Litwie instytucje te skutków takich nie wywołują. Raczej można scharakteryzować ogólną ewolucję ustrojową Litwy, jako bezpośrednie przejście z ustroju patrymonjalnego w ustrój stanowy. Również w litewskiem prawie prywatnem pierwiastki lenne odgrywają stosunkowo podrzędną rolę. Jakie są tego przyczyny? Główny powód jest oczywisty. Od chwili chrztu i pierwszych unij z Polską, Litwa, która aż do tej chwili zachowała jeszcze w dużej mierze swój charakter pierwotny, a więc była w początkach swoich procesów feodalizacyjnych, wchodzi w orbitę wpływów zachodnich. Od tej pory coraz bardziej ustrój Litwy przestaje się kształtować drogą naturalnej ewolucji, natomiast coraz bardziej zaczyna recypować instytucje prawne z Zachodu. Ale wpływy te nie mogły iść w kierunku feodalizacyjnym. Bezpośredni wpływ na Litwę szedł z Polski, gdzie feodalizmu tak dobrze jak nie było. Jeśli zaś nawet docierały na Litwę wpływy z krajów, bardziej od Polski na zachód położonych, np. z Niemiec, to i stamtąd w drobnej tylko mierze dotrzeć mogły wpływy feodalne. Był to już bowiem koniec wieku XIV, a więc okres, w którym w krajach zachodnio-europejskich feodalizm miał się ku schyłkowi (przynajmniej jako struktura prawno-publiczna, jako ustrój polityczny). To państwo, typu zachodnio-europejskiego, z którem Litwa bezpośrednio się stykała, mianowicie państwo Zakonu Krzyżackiego, od początku swego istnienia na innych, nie feodalnych, podstawach rozbudowało swój ustrój. Nic więc dziwnego, że wpływy zachodnie, tak ważne dla rozbudowy ustroju państwowego W. Księstwa Litewskiego od końca wieku XIV, nie mogły działać na Litwie w kierunku feodalizacyjnym. Ale obok tego

powodu głównego, oczywistego, nierozwinięcia się feodalizmu w W. Księstwie Litewskim, musiało działać szereg innych czynników. Na niektóre z nich zwrócił uwagę prof. Ł o w m i a ń s k i w swoim referacie. Do uwag jego możnaby dodać jeszcze jedną: wskazać mianowicie na czynnik całkiem innego rodzaju, a to na potężną indywidualność W. Księcia Witolda, która na przełomie w. XIV i XV zaciążyła nad formowaniem się państwowości litewskiej. A indywidualność ta działała oczywiście w kierunku wzmacniania władzy panującego i zespolenia państwa, a więc w kierunku przeciwdziałającym feodalizacji. Jeśli historjografia francuska uznaje, że do złamania feodalizmu we Francji głównie przyczyniły się cztery wybitne postacie wśród monarchów francuskich, Ludwik VI Gruby, Filip August, Ludwik IX Święty i Filip Piękny, to może nie będzie zbyt śmiałym twierdzenie, że rola Witolda w W. Księstwie Litewskim wykazuje pewne analogje z rolą tych czterech władców francuskich, oczywiście z tą zasadniczą różnicą, że Witold zastał feodalizm na Litwie w zaczątkach, a we Francji królowie musieli walczyć z feodalizmem w rozkwicie.
